

Maria Lesz-Duk

Słownictwo kulinarne we współczesnej polszczyźnie

Koniec XX i początek XXI wieku cechuje intensywny przyrost leksyki. Na skutek przemian politycznych i społecznych pojawia się nowe słownictwo z takich dziedzin, jak: ekonomia, polityka, technika, muzyka, sport, chemia, budownictwo i wystrój wnętrz, moda czy kosmetologia¹. Również w zakresie sztuki kulinarnej obserwujemy przyrost nowego słownictwa, co wiąże się z otwarciem Polski na świat. Po 1990 r. stopniowo powstają liczne restauracje i bary, w których serwuje się potrawy i napoje kuchni francuskiej, amerykańskiej, włoskiej, angielskiej, niemieckiej, a nawet chińskiej czy wietnamskiej.

W pismach kobiecych zamieszcza się przepisy kulinarne potraw i napojów pochodzących z Albanii, Filipin, Kolumbii, Chin, Indonezji, Meksyku, Malezji, Maroka, Tajlandii, Zimbabwe, np.: *pilaw* (ryba) z *rodzynkami* (Albania), *muszle taco* (Meksyk), *dorada* (ryba) w *sosie kokosowym* (Indonezja), *sate* — indonezyjski gulasz z orzeszkami arachidowymi, *avset* — chleb nadziewany (Maroko), *ananas na ostro z kurkumą* (rodzaj papryki), (Malezja), *Peking Kao la* — kaczka po chińsku, *szynka Kariba z jajami przepiórczymi i avocado* (Zimbabwe)².

Ponadto polskie tradycyjne potrawy wzbogacane są o dodatki i przyprawy sprowadzane z wielu krajów świata, a także z różnych stron Polski. Wystarczy przejrzeć jadłospisy restauracji czy skorzystać z najnowszych przepisów kulinarnych, aby przekonać się, ile zawierają nowych, wyszukanych potraw, a co za tym idzie — nowych nazw na oferowane dania. Innowacje z tego zakresu w znacznym stopniu wzbogacają najnowszą leksykę polską.

Materiał do tego artykułu zebrano z miesięcznika „Olivia” oraz tygodników: „Naj”, „Pani Domu”, „Tina” z okresu od stycznia 2000 r. do czerwca 2002 r. Odnotowano także nowszą leksykę z restauracji i barów w Łodzi i Częstochowie.

Zebrany materiał pokazuje, że główny trzon słownictwa kulinarnego stanowią z e s t a w i e n i a³. Najliczniejszą grupę tworzą zestawienia dwuwyrzowe, w których podstawowym członem jest rzeczownik. Można wśród nich wyróżnić następujące typy:

1. rzeczownik + przymiotnik

Przykłady: *babeczki truskawkowe*, *babka kryzysowa*, *bigos polski*, *chleb słonecznikowy*, *fenkuly zapiekane* (kopry włoskie), *frykadelki śledziowe*, *krupnik polski*, *masło zio-*

¹ Zob. A. Piotrowicz, M. Witaszek-Samborska, *O słownictwie kosmetycznym we współczesnej polszczyźnie*, „Język Polski”, LXXX 2000, z. 1–2, s. 59–46.

² Przykłady pochodzą z tygodnika „Pani Domu” z 2002 r.

³ Zestawienia są także najliczniejszą grupą słownictwa z zakresu kosmetologii, por. A. Piotrowicz, M. Witaszek-Samborska, *O słownictwie ...*, s. 46.

lowe, pączki studenckie, sałatka grecka, surówka witaminowa, rulony śledziowe, tort naleśnikowy, tuńczyk cytrynowy, zupa migdałowa itp.

Przydawka przymiotna występująca w przytoczonych zestawieniach wskazuje na cechy gatunkowe, stałe, toteż usytuowana jest po rzeczowniku.

2. przymiotnik + rzeczownik

Przykłady: *białe ragout (baranina), czerwona róża (ciasto), jaskółcze gniazda, kokosowe cudo, leniwe pierogi, lipcowe medaliony, nadziewane awokado, podwójny hamburger, rybne krokiety, ruskie pierogi, serowe placuszki, walijski keks, zielony węgorz, żabie udka, żółty ryż.*

Tutaj przydawka przymiotna wskazuje na cechę okazjonalną, nietrwałą, toteż właściwy dla niej jest szyk prepozycyjny.

3. rzeczownik + rzeczownik

Najczęściej w słownictwie kulinarnym rzeczownik określający występuje w dopełniaczu i sytuuje się po wyrazie określanym. Przykłady: *fale Dunaju (ciasto w polowie czekoladowej pofalowane), miodownik Alicji, pierogi Dominika, polewka kosiarzy, szynka Kariba (Zimbabwe), tort prezydenta, warzywa Heleny, zapiekanka Flores (Urugwaj), żur babci.*

Zdecydowanie rzadziej rzeczownik określający występuje w mianowniku w funkcji apozycji, np.: *koktajl Ewa, kotlety motyle, naleśniki à la Gundel (Węgry), pizza latawiec, pizza serce, szaszłyk kebab, tost łódka, zupa krem.*

4. rzeczownik + wyrażenie przyimkowe

Przydawka przyimkowa w takich zestawieniach określa przede wszystkim sposób przyrządzenia potrawy. Przykłady: **z + dopełniacz:** *krem z kokosa, kotlety z jaj, potrawka z krewetek, surówka z mango, zameczki z ziemniaków, bez + dopełniacz:* *keks bez tłuszczu, sok bez konserwantów, na + miejscownik:* *cielęcina na buleczce, jablecznik na biszkopcie, jaja na sałacie, w + miejscownik:* *filet w majonezie, golonka w sosie, kiwi w syropie, małże w warzywach, po + miejscownik:* *fasola po bretońsku, jaja po szkocku, jaja po wiedeńsku, karp po żydowsku, sałatka po egipsku, schab po cygańsku, na + biernik:* *ananas na ostro, jaja na miętko, schab na zimno, wołowina na gorąco.*

Przydawka przyimkowa sygnalizuje również zawartość dania i wyrażona jest wówczas przyimkiem z z narzędnikiem, np.: *boczek ze śliwkami, grzanka z szynką, kluski z makiem, makaron z ziołami, ryż z krewetkami, twarożek z kielkami, uszka z mięsem.*

Przydawka przyimkowa może wskazywać także na przeznaczenie pokarmu, np.: *dania dla zakochanych, kuchnia dla samotnych, przysmak dla dzieci, surówka dla miśmiatych.*

Oprócz omawianych dotąd zestawień dwuwyrazowych spotykamy w słownictwie kulinarnym zestawienia wielowyrazowe. Wykazują one mniejszą frekwencję. Oto ich typy:

1. przymiotnik + rzeczownik + przymiotnik

Przykłady: *aromatyczna sałatka wiosenna, domowe grzanki czosnkowe, fantazyjna rolada biszkoptowa, gęsta zupa włoska, kalifornijska sałatka warzywna, morelowy tort śmietankowy, pikantna kula serowa, sycylijskie kamienie szlachetne, sylwestrowa sałatka owocowa, uniwersalna zupa ogórkowa, zimowa mieszanka warzywna.*

2. rzeczownik + przymiotnik + wyrażenie przyimkowe

Przykłady: *chłodnik pomidorowy z czosnkiem, chłodnik szczawiowy na serwatce, omlet serowy ze szparagami, przyprawa korzenna do piernika, sałatka mięsna z kokosem, sos herbaciany do deserów, torciki miniaturowe na zimno, zupa kalafiorowa po helweder-sku, zupa meksykańska na zimno, zupa pomidorowa po sycylijsku.*

3. rzeczownik + wyrażenie przyimkowe + rzeczownik

Przykłady: *krem z owoców mango, pieczarki z nutką pomarańczową, roladki z piersi kurczaka, ryż z owocami morza, ziemniaki z cebulą dymką.*

4. rzeczownik + przymiotnik + wyrażenie przyimkowe

Przykłady: *chrzan z bitą śmietaną, danie z letnich jarzyn, kraby w pikantnym sosie, pasta z wędzonej ryby, przysmak na miodowy miesiąc, węgierki w piwnym cieście.*

5. rzeczownik + wyrażenie przyimkowe + przymiotnik

Przykłady: *chłodnik z ogórków małosolnych, karp w cieście kwaśnym, krupnik z kaszy gryczanej, ruloniki z pastą rybną, sałatka z dorsza wędzonego, zapiekanka z sosem kokosowym.*

6. przymiotnik + rzeczownik + wyrażenie przyimkowe

Przykłady: *biała kielbasa w koszulce, konkretna sałatka z jajkiem, orientalna sałatka z karotki, pikantna potrawa z krabów, wiosenna zupa z rzodkiewek, włoska sałatka z krewetek.*

7. rzeczownik + wyrażenie przyimkowe + wyrażenie przyimkowe

Przykłady: *czosnek z pieczarkami po prowansalsku, kotlety z soi w jarzynach, kurczę w orzechach z granatami, lin na kolderce z warzyw, małże w sosie po normandzku, przepiórki z ryżem po piemoncku, sałatka z indyka z kumkwatem (przyprawa chińska), sałatka z hali-buta na zimno.*

8. rzeczownik + wyrażenie przyimkowe + spójnik + rzeczownik

Przykłady: *dorsz w szalwii i czosnku, ruloniki z szynką i twarogiem, sałatka ze szcziawiu i szpinaku, sałatka z truskawkami i mango, surówka z rzodkiewek i granatu, ślimaki z masłem i szczypiorkiem, torcik z salami i ogórkiem.*

Inne typy zestawień wielowyrazowych są znacznie rzadsze w naszym materiale. Oto one:

1. przymiotnik + rzeczownik + wyrażenie przyimkowe + przymiotnik

Przykłady: *biała kapusta z ryżem ziołowym, serowy torcik z nadzieniem grzybowym.*

2. rzeczownik + przymiotnik + wyrażenie przyimkowe + przymiotnik

Przykłady: *kapuśniak siedmiogrodzki z mózdzkiem cielęcym, zupa włoska z ziołami polnymi.*

3. przymiotnik + rzeczownik + wyrażenie przyimkowe + wyrażenie przyimkowe + przymiotnik,

np.: *zielona surówka dla dam z orzechami włoskimi.*

4. przymiotnik + rzeczownik + przymiotnik + wyrażenie przyimkowe + przymiotnik,

np.: *cebulowe ciasto naleśnikowe z nadzieniem ziołowym.*

5. rzeczownik + wyrażenie przyimkowe + rzeczownik + spójnik + rzeczownik,

np.: *naleśniki z owocami morza i parmezanem.*

Z a p o ż y c z e n i a w obrębie słownictwa kulinarnego są liczne i pochodzą głównie z języków: angielskiego, francuskiego, włoskiego, niemieckiego, hiszpańskiego i węgierskiego.

Oto najczęstsze zapożyczenia angielskie (amerykańskie): *befsztyk, Bloody Mary* (wódka), *brandy, cherry brandy, cheesburger, chipsy, coca-cola, cumberland, curry, grejpfruit, drink, dzin, fish mac, grog, hot dog, keczup, koktajl, mac chicken, mac royal, pepsi cola, pikle, poncz, popcorn, pudding, rostbef, rumsztyk, sherry, stek, tonik, tost, whisky.*

Do zapożyczeń francuskich należą: *anchois, aperitif, beszamel, boeuf Strogonow, bourbon, brie, bryzol, calvados, cassis, chateabriand, eskalopek, filet, frytki, grojer, jogurt, kawior, likier, mazagran, omllet, purée, ragout, sauté, sorbet, sos vinaigrette, sos ravigotte, szarlotka, werniszel.*

Z zapożyczeń włoskich wymienić należy: *campari, cappuccino, chianti, cukinia, kasate, pepperoni, pizza, raffaello, raviolo, risotto, spaghetti, szparagi, toffiffi, tutti frutti.*

Zapożyczenia niemieckie są następujące: *kogel mogel, makrela, pikling, sznycel, szproty, szponder, rozbratel, trunek, tuńczyk, wermut.*

Zapożyczenia, hiszpańskie to: *avocado, chili, jerez (wino), papaja, picadillo, tortilla.*

Zapożyczenia węgierskie: *leczo, papryka, paprykarz.*

W słownictwie kulinarnym brak jest zapożyczeń sztucznych, tak charakterystycznych dla języka naukowego, nazw kosmetyków czy strojów. Występują tutaj wyłącznie zapożyczenia właściwe o różnym stopniu zadomowienia w polszczyźnie. Do przyswojonych zaliczymy: *kawior, kawa, kefir, likier, omllet, papryka, tort, tuńczyk.* Do nieprzyswojonych należą: *anchois, cherry, curry, fish mac, mac royal, sufflet, toffi.*

W obrębie słownictwa kulinarnego spotykamy dużą liczbę i n t e r n a c j o n a l i z m ó w⁴, co spowodowane jest modą na pewne potrawy czy napoje spożywane w wielu krajach, np.: *chili, chipsy, coca cola, hamburger, hot dog, pepsi cola, pizza, popcorn, sherry, spaghetti.*

Wiele z wyrazów obcych to z pewnością efemerydy, które zanikną wraz z wygaśnięciem mody, np.: *mac chicken, mac royal, toffiffi, raffaello* itp. Niektóre z omawianych zapożyczeń są obecne od dłuższego czasu w języku polskim; ostatnio jednak zyskały na upowszechnieniu z powodu rozwoju gastronomii.

W słownictwie kulinarnym obserwujemy dużą liczbę n e o s e m a n t y z m ó w, częstych także w mowie potocznej. Dla przykładu podajmy, że różne rodzaje ciast i ciasteczek nazywane są ze względu na kształt przypominający jakiś przedmiot w rzeczywistości. Oto one: *bawole oko, całuski, gwiazdy, gwiazdki, murzynek* (czarne ciasto), *podkówki orzechowe, rożek, rożki, rurki z kremem, ruloniki, zebra* (ciasto w pasy).

⁴ O internacjonalizacji zasobu słownego polszczyzny pisze D. B u t t l e r w artykule *Tendencje rozwojowe w zasobie słownym powojennej polszczyzny*, [w:] *Współczesna polszczyzna. Wybór zagadnień*, red. H. K u r k o w s k a, Warszawa 1981, s. 207 – 208.

Wśród nazw wódek i koktajli także często występują neosemantyzmy, np.: *biała dama*, *chopin*, *polonez*, *soplica*, *kurczaczek* (mały koktajl), *wisielec* (mocny koktajl z dodatkiem pomarańczy i goździków).

Z innych potraw, których nazwy są neosemantyzmami, należy wymienić: *koziolki* (usmażone, ponacinane parówki z keczupem i musztardą), *pieski* (usmażone, nacięte kawałki kielbasy z boczkiem, pieczarkami i pomidorami), *motyl* (stek z kruchej polędwicy), *uszka* (kluseczki do zup), *wieniec* (potrawa z ryżu w kształcie koła).

Ponadto neosemantyzmami są przydawki przyimkowe w przykładach: *jajka w koszulce* (w skorupce), *kielbasa w koszulce* (w skórce), *lody pod pierzynką* (z bitą śmietaną).

W słownictwie kulinarnym sporo jest wyrazów derywowanych za pomocą rozmaitych formatów. Oto przykłady wykazujące najwyższą frekwencję:

-ka: *babka*, *grzanka*, *karpatka*, *kartoflanka*, *kasztelanka*, *napoleonka*, *niespodzianka*, *różyczka*, *stefanka*, *surówka*, *zacierka*, *zalewajka*, *zapalanka*, *zapiekanka*.

-ek: *koszyczek*, *koziolatek*, *kurczaczek*, *pączek*, *piesek*, *rożek*, *twarożek*, *żurek*,

-ik: *chłodnik*, *miodownik*, *naleśnik*, *rulonik*, *sernik*, *torcik*,

-cc: *makowiec*, *przekładaniec*, *roztrzępaniec*,

-ak: *kapuśniak*, *kurczak*.

Z formantów przymiotnikowych najczęstsze to: **-owy** (**-a**, **-e**), np.: *tort czekoladowy*, *napój grejpfrutowy*, *kosz karnawałowy*, *babka migdałowa*, *zupa czosnkowa*, *salatka grzybowa*, *babeczki truskawkowe*, *grzanki cebulowe*, *lody orzechowe*.

Sporadycznie w słownictwie kulinarnym pojawiają się **zł o ż e n i a i z r o s t y**. Przykłady: *ajerkoniak*, *mikrokanapka*, *minipizza*, *parzybroda* (kapusta), *seromakowiec*, (chleb) *pelnoziarnisty*, (kasza) *gruboziarnista*.

Na zakończenie warto zająć się charakterystyką językową przepisów kulinarnych, chociażby ze względu na olbrzymią ich liczbę w prasie i poradnikach gastronomicznych. Mimo że są to krótkie teksty, można w nich wyodrębnić trzy typowe części różniące się funkcją i formą wypowiedzi.

Na początku, w części pierwszej występuje informacja, jakiej potrawy dany przepis dotyczy. Ma ona funkcję tytułu. W tytule widnieją zestawienia dwuwyrazowe i wielowyrazowe, o których szeroko pisaliśmy powyżej. Członem głównym jest rzeczownik, który występuje w otoczeniu innych rzeczowników, przymiotników (imiesłowów) oraz wyrażen przyimkowych. Przykłady: „Awokado nadziewane”, „Pikantna wieprzowina”, „Schab po hawajsku”, „Zupa z podrobów”, „Galaretką z mięsem z nóżek cielecych”, „Zupa jabłkowa z mąką ziemniaczaną”.

Takie tytuły są jednak bardzo ogólnikowe i wymagają podania składników potrzebnych do wykonania potrawy oraz ich ilości (część druga przepisu). Często zamieszczany jest czas przygotowania potrawy, czas jej gotowania/smażenia, liczba porcji oraz możliwości podania na stół. Najczęściej także na końcu tekstu umieszcza się liczbę kalorii, jaką zawiera jedna porcja gotowego produktu.

Oto zestaw składników potrzebnych do przygotowania potrawy „Pikantna wieprzowina”:

60 dag wieprzowiny bez kości

4 łyżki oliwy z oliwek

2 cebule, 5 ziemniaki, 2 pomidory, 2 jabłka

2 szklanki ugotowanego ryżu

Przyprawy: pieprz, sól, chili, goździk, ziele angielskie, liść laurowy, cynamon, szafran, sok z cytryny.

Rzeczowniki występują najczęściej w mianowniku lub dopełniaczu, przymiotniki (imiesłowy) w składni zgody z określonym rzeczownikiem.

Na część trzecią przepisu (część główną) składa się sposób przyrządzania potrawy. Zawiera on kolejne czynności, jakie musimy wykonać, aby uzyskać gotowy produkt. W tej partii tekstu występują nazwy mięsa, owoców, warzyw, płynów, przypraw w różnych formach gramatycznych wynikających z aktualnego rozczłonkowania. Natomiast czasowniki pojawiają się bez wyjątku w formach nieosobowych: bezokolicznikach i imiesłowach. W funkcji orzeczenia występują wyłącznie bezokoliczniki.

Oto sposób wykonania według przepisu potrawy „Pikantna wieprzowina”, do której zestaw składników podaliśmy powyżej:

Mięso oprószyć solą, pieprzem, chili i cynamonem, odstawić w chłodne miejsce.

Cebulę i czosnek posiekać, w rondlu rozgrzać oliwę, do gorącej wrzucić posiekaną cebulę i czosnek, poddusić.

Kiedy cebula się zeszkli, włożyć do rondla mięso i ryż. Smażyć, aż się zmieni.

Ziemniaki obrać, pokroić w ćwiartki, dodać do mięsa i podsmażyć.

Do rondla z mięsem, ziemniakami i ryżem wlać szklankę wody, dodać goździk, liść laurowy, ziele angielskie, szafran i dusić do miękkości około 50 min.

Umyte, nieobrane jabłka pokroić w ćwiartki, usunąć gniazda nasienne. Pomidory pokroić w części, orzeszki ziemne posiekać.

Dodać do miękkiego już mięsa jabłka, pomidory i orzeszki, zakwasić sokiem z cytryny. Potrawę przyprawić do smaku. Podawać z pieczywem

Zaprezentowany materiał leksykalny pozwala na sformułowanie kilku wniosków. Oto one:

1. Rozwój gastronomii spowodował upowszechnienie w restauracjach, pismach kobiecych i poradnikach kulinarnych słownictwa dotąd nieznanego lub mało znanego.
2. Najliczniejszym typem strukturalnym w obrębie prezentowanego słownictwa to zestawienia. Najczęstsze są zestawienia dwuwyrazowe (285), nieznacznie rzadsze zestawienia wielowyrazowe (252).
3. Często w słownictwie kulinarnym spotykamy wyrazy obce. Obecne są także proste de-rywaty słowotwórcze (75). Do rzadkości należą wyrazy złożone (10).
4. Dość często spotyka się neosemantyzmy (42).

Maria Lesz-Duk

Culinary Vocabulary in Contemporary Polish

Summary

The purpose of the paper is characterising of the latest culinary vocabulary in Polish. The most numerous structural type within the vocabulary are two-word and multi-word compounds, e.g. *pikantna wieprzowina*, *klopsiki z cynamonem*, *nadziewane kwiaty dyni*, *ryba w sosie agrestowym po walijsku*.

There are numerous foreign words used in the culinary vocabulary, eg *chilli*, *hot dog*, *spaghetti*, simple word forming derivatives, e.g. *grzanka*, *sernik*, *żurek* and neo-semantic forms, e.g. *gwiazdy*, *rożki*, *rurki* (names of cakes). Complex compound words are quite rare, e.g. *minipizza*, *seromakowiec*.